BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)

An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research

Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

भारतीय अर्थव्यवस्थेचे भविष्य: संधी आणि आव्हाने

शरदचंद्र आनंद आजबे

संशोधक विद्यार्थी,

अर्थशास्त्र विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर. Email: sharadajabe6213@gmail.com

प्रा. डॉ. विश्वनाथ कोक्कर

संशोधक मार्गदर्शक,

राजर्षी शाहू महाविद्यालय, वाळूज, छत्रपती संभाजीनगर.

सारांश:

भारत ही सर्वात वेगाने वाढणारी प्रमुख अर्थव्यवस्था असून, २०२५ मध्ये वास्तविक जीडीपी वाढ जवळपास ७% असेल. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी आणि जागतिक बँकेने २०२६-२७ साठी सुमारे ७% वाढीचा अंदाज वर्तवला आहे. हा शोधनिबंध संधी आणि आव्हानांचे विश्लेषण करतो. संधी: लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश, उत्पादन-संलग्न प्रोत्साहन आणि औद्योगिक उद्यानांद्वारे उत्पादन क्षेत्राचे पुनरुज्जीवन, डिजिटल एकीकरण, पायाभूत सुविधा-शहरीकरण आणि व्यापार विविधीकरण. आव्हाने: रोजगारविरहित वाढ, घटक-बाजारातील अडथळे (जमीन, वीज, भांडवल), बाह्य असुरक्षितता, असमानता आणि स्वयंचलन. मुख्य अडचण राजकीय-आर्थिक आहे: वाढ सर्वसमावेशक करण्यासाठी आणि राज्याची क्षमता मजबूत करण्यासाठी संरचनात्मक परिवर्तन, क्षमता-बांधणी आणि तंत्रज्ञान-युगातील औद्योगिक/सामाजिक धोरण यांना संरेखित करणे. घटक-बाजारातील सुधारणा, मानवी-भांडवली गुंतवणूक आणि जागतिक मूल्य साखळी एकीकरणाद्वारे, संरचनात्मक आणि भू-राजकीय अडथळ्यांच्या अधीन राहून, भारत वाढ टिकवून ठेवू शकतो आणि २०४७ पर्यंत विकसित अर्थव्यवस्थेचा दर्जा प्राप्त करू शकतो.

मुख्य शब्द: भारतीय अर्थव्यवस्था, लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश, उत्पादन, रोजगाराचा विरोधाभास, संरचनात्मक सुधारणा, डिजिटल अर्थव्यवस्था, आर्थिक वाढ.

१. प्रस्तावना

भारत आपल्या आर्थिक इतिहासातील एका निर्णायक वळणावर उभा आहे. जगातील चौथी सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था आणि सर्वात वेगाने वाढणारी प्रमुख अर्थव्यवस्था म्हणून, भारताने व्यापार तणाव, भू-राजकीय विखंडन आणि महामारीनंतरच्या पुनर्प्राप्तीची आव्हाने यांसारख्या जागतिक प्रतिकूल परिस्थितीचा सामना करताना उल्लेखनीय लवचिकता दाखवली आहे. आर्थिक सर्वेक्षण २०२५-२६ भारताच्या स्थूल-आर्थिक स्थिरतेवर जोर देते, ज्यामध्ये आर्थिक वर्ष २०२६-२७ साठी जीडीपी वाढ ६.८-७.२ टक्के राहण्याचा अंदाज आहे. हा अंदाज आर्थिक वर्ष २०२५-२६ मधील अंदाजित ७.४ टक्के वाढीपेक्षा किंचित कमी असून, जागतिक अनिश्चिततेच्या पार्श्वभूमीवर सावधगिरी दर्शवतो. आयएमएफच्या ऑक्टोबर २०२६ च्या जागतिक आर्थिक दृष्टिकोनाने भारताच्या वाढीचा अंदाज ७ टक्क्यांपर्यंत वाढवला आहे आणि म्हटले आहे की, "वाढलेल्या अंदाजामुळे भारत उठून दिसतो," जे अधिक मजबूत वाढीच्या क्षमतेचे वाढते पुरावे दर्शवते. तरीही, या प्रभावी

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

आकड्यांमागे एक गुंतागुंतीचे वास्तव दडलेले आहे. भारताचा आर्थिक प्रवास एका मूलभूत विरोधाभासाने वैशिष्ट्यपूर्ण आहे: जलद जीडीपी वाढीसोबतच रोजगार निर्मिती, असमानता आणि संरचनात्मक परिवर्तनाची सततची आव्हाने अस्तित्वात आहेत. एका व्यापक अभ्यासात नमूद केल्याप्रमाणे, "भारत जगातील सर्वात वेगाने वाढणाऱ्या मोठ्या अर्थव्यवस्थांपैकी एक म्हणून पुन्हा उदयास आला आहे, तरीही रोजगाराचा दर्जा, असमानता आणि सामरिक अवलंबित्व यांबद्दलच्या सततच्या चिंतांमुळे, वरवरची वाढ कितपत शाश्वत विकासात रूपांतरित होते याबद्दल शंका निर्माण होतात". हा शोधनिबंध, भारताला विकसित अर्थव्यवस्थेच्या दर्जाकडे नेऊ शकणाऱ्या संधी आणि या मार्गात अडथळा आणू शकणाऱ्या समस्या या दोन्हींचे पद्धतशीरपणे परीक्षण करून, भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या भविष्याचे एक व्यापक विश्लेषण सादर करण्याचा प्रयत्न करतो.

२. अभ्यासाची उद्दिष्टे:

1. भारताच्या मध्यम-मुदतीच्या विकासाच्या मार्गाचे आणि स्थूल आर्थिक लवचिकतेचे विश्लेषण करणे.
2. उत्पादकता आणि उत्पादन वाढीसाठी लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश, उत्पादन, डिजिटल/एआय, पायाभूत सुविधा आणि व्यापार एकीकरण यांसारख्या प्रमुख संधींचे मूल्यांकन करणे.
3. शाश्वत विकासाला अडथळा आणणाऱ्या गंभीर आव्हानांचे—रोजगारविरहित वाढ, घटक-बाजारातील अडथळे, बाह्य असुरक्षितता, असमानता आणि स्वयंचलन—परीक्षण करणे.
4. २०४७ पर्यंत विकसित अर्थव्यवस्थेचा दर्जा प्राप्त करण्याच्या दिशेने, सर्वसमावेशक, रोजगार-केंद्रित आणि जागतिक स्तरावर स्पर्धात्मक विकासासाठी धोरणात्मक सुधारणांची शिफारस करणे.

३. संशोधन पद्धती

या अभ्यासात संख्यात्मक माहिती विश्लेषण आणि गुणात्मक धोरण मूल्यांकन यांचा मिलाफ साधणारा मिश्र-पद्धतीचा दृष्टिकोन वापरण्यात आला आहे. हे संशोधन सांख्यिकी आणि कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालय, भारतीय रिझर्व्ह बँक, नीती आयोग आणि आर्थिक सर्वेक्षण यांसारख्या अधिकृत भारतीय स्रोतांकडून, तसेच आयएमएफ, जागतिक बँक यांसारख्या प्रमुख आंतरराष्ट्रीय डेटाबेसमधून मिळालेल्या दुय्यम माहितीवर आधारित आहे. या विश्लेषणात २०२० ते २०२६ या कालावधीचा समावेश असून, २०३५ आणि त्यापुढील काळासाठीचे अंदाजही वर्तवण्यात आले आहेत.

४. भारतीय अर्थव्यवस्थेसाठी संधी

४.१ लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश आणि मनुष्यबळ परिवर्तन

भारताकडे जगातील सर्वात मोठी तरुण लोकसंख्या आहे, जिथे ६५ टक्क्यांहून अधिक लोकसंख्या ३५ वर्षांखालील आहे. या लोकसंख्याशास्त्रीय फायद्यामुळे भारत जागतिक आर्थिक विकासाचे एक संभाव्य इंजिन म्हणून उदयास येऊ शकतो, मात्र त्यासाठी मनुष्यबळ पुरेसे कुशल असणे आवश्यक आहे. आर्थिक सर्वेक्षण २०२४ नुसार, भारताची ६५ टक्के लोकसंख्या ३५ वर्षांखालील आहे, जे "विकासाच्या शोधात असलेल्या गुंतवणूकदारांसाठी एक अतुलनीय लाभ" दर्शवते. अर्थमंत्री निर्मला सीतारामन यांनी म्हटले आहे की, भारत "आपला लोकसंख्याशास्त्रीय लाभ प्रत्यक्ष अनुभवत आहे, जिथे तरुण भारतीय आपली क्षमता अधिकाधिक आर्थिक गतीमध्ये रूपांतरित करत आहेत". या लोकसंख्याशास्त्रीय क्षमतेचे आर्थिक उत्पादकतेमध्ये रूपांतर होणे हे कौशल्य विकासावर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून आहे. सरकारी निधी आणि शाळांमधील वाढीव प्रशिक्षणाच्या पाठबळामुळे, १५-५९ वयोगटातील व्यावसायिक प्रशिक्षण २०१८ मधील ८.१ टक्क्यांवरून २०२५ मध्ये ४१.१ टक्क्यांपर्यंत

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

वाढले आहे. याच काळात, वाढत्या स्वयंरोजगार आणि वित्तपुरवठ्याच्या उपलब्धतेमुळे महिलांचा सहभाग २३.५ टक्क्यांवरून ४० टक्क्यांपर्यंत वाढला असून, त्यात आणखी वाढ होण्यास वाव आहे.

४.२ उत्पादन क्षेत्राचे पुनरुज्जीवन आणि औद्योगिक धोरण

भारताचे उत्पादन क्षेत्र संरचनात्मक बदलातून जात असून, आता ते जीडीपीमध्ये सुमारे १६-१७ टक्के योगदान देत आहे आणि २७ दशलक्षाहून अधिक कामगारांना रोजगार पुरवते. राष्ट्रीय उत्पादन अभियानाचे उद्दिष्ट २०३५ पर्यंत हा वाटा २५ टक्क्यांपर्यंत वाढवणे आहे, ज्यामध्ये मध्यम आणि उच्च-तंत्रज्ञान उद्योगांचा उत्पादन मूल्यवर्धनात ४६.३ टक्के वाटा असेल. १४ प्रमुख क्षेत्रांसाठी १.९१ लाख कोटी रुपयांच्या मंजूर आर्थिक तरतुदीसह उत्पादन-संलग्न प्रोत्साहन योजना परिवर्तनकारी ठरल्या आहेत. मार्च २०२६ पर्यंत, पीएलआय योजनांनी २.४० लाख कोटी रुपयांपेक्षा जास्त प्रत्यक्ष गुंतवणूक आकर्षित केली आहे आणि १४.१५ लाखांहून अधिक (प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष) रोजगार निर्माण केला आहे. या कार्यक्रमांतर्गत निर्यातीत मोठी वाढ झाली असून, ती आर्थिक वर्ष २०२४ मधील ४ लाख कोटी रुपयांवरून १५.२ लाख कोटी रुपयांपर्यंत पोहोचली आहे. इलेक्ट्रॉनिक्स क्षेत्रात, ही योजना सुरू झाल्यापासून मोबाईल फोनचे उत्पादन सुमारे २.४ पटीने वाढले आहे, मोबाईल फोनची आयात सुमारे ७७ टक्क्यांनी घटली आहे आणि भारतात वापरले जाणारे सुमारे ९९.२ टक्के मोबाईल फोन आता देशांतर्गत उत्पादित केले जातात. स्मार्टफोन हे भारताचे निर्यातीतील प्रमुख घटक म्हणून उदयास आले आहेत, ज्यात आर्थिक वर्ष २०२२ मधील ५.५ अब्ज डॉलर्सवरून आर्थिक वर्ष २०२६ मध्ये २९.३६ अब्ज डॉलर्सपर्यंत झालेल्या वाढीमध्ये ॲपलचा वाटा जवळपास ८७ टक्के आहे. भारत औद्योगिक विकास योजना, ही देशभरात १०० प्लग-ॲंड-प्ले औद्योगिक पार्क विकसित करण्यासाठी ३३,६६० कोटी रुपयांचा एक उपक्रम असून, ती उत्पादन धोरणाचा पुढील टप्पा दर्शवते. हे पार्क आधुनिक औद्योगिक पायाभूत सुविधा, विश्वसनीय सेवा आणि जलद मंजुरी प्रदान करतात, ज्यामुळे नवीन उद्योग उभारण्यासाठी लागणारा वेळ कमी होतो. ही योजना सुव्यवस्थित मंजुरी आणि प्रभावी एकल-खिडकी प्रणालीद्वारे उत्पादन क्षमता वाढवण्यावर भर देते. फेब्रुवारी २०२६ पर्यंत, भारतात ३७० अधिसूचित विशेष आर्थिक क्षेत्रे होती, ज्यांनी ₹७.८२ लाख कोटींची गुंतवणूक आकर्षित केली आणि ३१.७ लाखांहून अधिक लोकांना रोजगार निर्माण केला.

४.३ डिजिटल अर्थव्यवस्था आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता

भारताची डिजिटल अर्थव्यवस्था ही त्याच्या सर्वात गतिमान विकास क्षेत्रांपैकी एक आहे. इंडिया-एआय इम्पॅक्ट समिट २०२६ मध्ये एआयला "नोकऱ्या आणि उपजीविकेला आधीच आकार देणारी एक परिवर्तनकारी शक्ती" म्हणून अधोरेखित करण्यात आले. जानेवारी २०२३ ते मार्च २०२५ दरम्यान, दक्षिण आशियामध्ये एआय-संबंधित नोकरीच्या जागा एकूण रिक्त पदांच्या २.९ टक्क्यांवरून ६.५ टक्क्यांपर्यंत वाढल्या, आणि एआय कौशल्यांची मागणी नॉन-एआय भूमिकांपेक्षा ७५ टक्के अधिक वेगाने वाढत आहे. सरकारने इंडिया एआय मिशन अंतर्गत एआय क्षमता मजबूत करण्यासाठी आणि सध्याच्या ३८,००० जीपीयूंच्या पलीकडे संगणकीय क्षमता वाढवण्यासाठी १०,३०० कोटी रुपयांपेक्षा जास्त निधीचे वाटप केले आहे. यामध्ये प्रति तास ६५ रुपये या अनुदानित दराने अतिरिक्त २०,००० हाय-एंड जीपीयू जोडले जातील, ज्यामुळे स्टार्टअप्स आणि तरुण नवोन्मेषकांसाठी प्रवेशातील अडथळे कमी होतील. केंद्रीय अर्थसंकल्प २०२६-२७ मध्ये 'ऑरेंज इकॉनॉमी'ला प्राधान्य देण्यात आले असून, इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ क्रिएटिव्ह टेक्नॉलॉजीज मुंबईतर्फे १५,००० शाळा आणि ५०० महाविद्यालयांमध्ये एआय-संरेखित कंटेंट क्रिएटर लॅब्सची स्थापना केली जाणार आहे, ज्यामुळे सुमारे २० लाख नवीन रोजगार निर्माण होण्याचा अंदाज आहे.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

४.४ पायाभूत सुविधांचे आधुनिकीकरण आणि शहरीकरण

पायाभूत सुविधांमधील गुंतवणूक ही भारताच्या उत्पादनक्षमतेचा एक प्रमुख चालक आहे. केंद्र आणि राज्यांचा भांडवली खर्च २०२७ या आर्थिक वर्षात २४ ट्रिलियन रुपयांपेक्षा जास्त होण्याची शक्यता आहे, जो सात वर्षांत तिप्पटीहून अधिक आहे. व्याज देयके २०२७ या आर्थिक वर्षातील ५.५ टक्क्यांवरून पुढील दशकात जीडीपीच्या ३.८ टक्क्यांपर्यंत कमी होण्याचा अंदाज आहे, ज्यामुळे भांडवली खर्चासाठी अतिरिक्त वित्तीय वाव निर्माण होईल आणि बाजारभाव कमी होण्यास मदत होईल. जागतिक बँकेच्या मते भारताचा शहरी वाटा ३६ टक्के असला तरी, उपग्रह विश्लेषणानुसार ५८ टक्के लोकसंख्या शहरी भागांसारख्या घनतेमध्ये राहत असल्याचे दिसून येते. ग्रामीण भागातील या "लपलेल्या शहरीकरणासाठी" पायाभूत सुविधा पुरवल्यास उत्पादकता वाढू शकते आणि कंपन्यांना कुशल कामगारांच्या मोठ्या गटांशी जोडता येईल, ज्यामुळे उत्पादन आणि सेवा क्षेत्रातील अधिक गुंतवणूक आकर्षित होईल. वाहतूक, ऊर्जा आणि सिंचन प्रकल्प पूर्ण झाल्याने खर्च कमी होईल आणि देशांतर्गत स्पर्धात्मकता वाढेल.

४.५ व्यापार विविधीकरण आणि जागतिक एकात्मता

भारताच्या व्यापार धोरणात लक्षणीय बदल झाला आहे, आणि मुक्त-व्यापार करारांच्या विस्तारणाऱ्या जाळ्यामुळे अमेरिकेच्या शुल्कांमुळे निर्माण होणारा ताण कमी होण्यास मदत झाली आहे. हे व्यापार करार, पीएलआय योजना यांच्यामुळे भारताला २०३० पर्यंत वस्तूंची निर्यात १ ट्रिलियन डॉलर्सपर्यंत नेण्याची आतापर्यंतची सर्वात स्पष्ट संधी मिळाली आहे. इलेक्ट्रॉनिक्स आणि औषधनिर्माण क्षेत्रातील निर्यातीत वाढ झाली असून, त्यामुळे ज्ञान-केंद्रित क्षेत्रांच्या वाढीला चालना मिळाली आहे, तर वस्त्रोद्योग आणि पादत्राणे यांसारख्या पारंपरिक क्षेत्रांनीही चांगली कामगिरी केली आहे. व्यापार विविधीकरणामुळे, विशेषतः चीन, जपान आणि आसियान सारख्या वेगाने वाढणाऱ्या आशियाई बाजारपेठांमध्ये, धोरणात्मक नकारात्मक धक्के पचवण्यास मदत झाली आहे. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या मूल्यांकनानुसार, अनुकूल लोकसंख्याशास्त्रीय गतिशीलता, वाढणारी देशांतर्गत बाजारपेठ आणि संरचनात्मक सुधारणा यांमुळे भारत, मध्यम-मुदतीसाठी कमकुवत दृष्टिकोन असलेल्या अनेक ऊर्जा-आयातदार उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थांपेक्षा वेगळा ठरतो.

५. समस्या आणि आव्हाने

५.१ रोजगाराचा विरोधाभास: रोजगाराशिवाय विकास

भारतीय अर्थव्यवस्थेपुढील सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे एकूण जीडीपी वाढ आणि प्रत्यक्ष रोजगार निर्मिती यांमधील तफावत. भारत एक 'तीव्र आर्थिक विरोधाभास' सादर करतो, कारण तो जगातील सर्वात वेगाने वाढणारी प्रमुख अर्थव्यवस्था म्हणून आपले स्थान पक्के करत असतानाच 'दीर्घकालीन बेरोजगारीच्या संकटाचा' सामना करत आहे. दरवर्षी १२ दशलक्षाहून अधिक तरुण भारतीय श्रमशक्तीमध्ये सामील होतात , तरीही श्रम बाजार पुरेशा वेगाने विस्तारत नाहीये, ज्यामुळे लाखो सुशिक्षित तरुण 'महत्वाकांक्षा आणि संधी यांच्यामध्ये अडकून' पडले आहेत. आकडेवारीनुसार, २०२५ मध्ये भारताचा एकूण बेरोजगारीचा दर ३.१ टक्क्यांवर स्थिर राहिला, परंतु सुशिक्षितांमधील बेरोजगारी उच्च पातळीवर आहे, ज्यात उद्योग सर्वेक्षणांनुसार ५० टक्क्यांहून अधिक पदवीधरांना नोकरीसाठी अयोग्य मानले जाते. तरुणांमधील बेरोजगारीचा दर २०२२ मधील १०.९ टक्क्यांवरून कमी होऊन ९.९ टक्क्यांवर आला, परंतु अर्ध-रोजगार आणि कमी उत्पादकतेच्या कामाची समस्या कायम आहे. महिला पदवीधरांमधील बेरोजगारीचा दर २० टक्के आहे, जो श्रम बाजारातील लक्षणीय लैंगिक विषमतेवर प्रकाश टाकतो. चार संरचनात्मक समस्या प्रामुख्याने दिसून येतात: स्वयंचलनाची दुधारी तलवार, स्थिर उत्पादन क्षेत्र, कौशल्यांमधील तफावत आणि अपुरी सामाजिक सुरक्षा व्यवस्था. चौथी औद्योगिक क्रांती एकेकाळी चांगल्या नोकऱ्या निर्माण करणारी इंजिने

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

म्हणून काम करणाऱ्या उद्योगांना बदलत आहे, ज्यामुळे उच्च-कुशल व्यवसायांमधील नोकरी निर्मितीच्या तुलनेत कमी-कुशल व्यवसायांमधील नोकरी गमावण्याचा दर अधिक वेगाने वाढत आहे आणि विषमता वाढत आहे.

५.२ संरचनात्मक अडथळे: जमीन, सत्ता आणि भांडवल

भारताची घटक बाजारपेठ संरचनात्मक अडथळ्यांमुळे मर्यादित आहे, जे दीर्घकालीन विकासात अडथळा आणतात. जमीन हे "भारताच्या विकासाच्या प्रवासातील सर्वात मर्यादित संसाधनांपैकी एक" आहे, जिथे नियामक अनिश्चितता, परस्परविरोधी राज्यस्तरीय कायदे आणि गुंतागुंतीच्या जमीन रूपांतरण प्रक्रिया व्यवसायांसाठी संघर्ष निर्माण करतात. क्रॉस-सबसिडीमुळे वाढलेले उच्च औद्योगिक शुल्क, उत्पादन क्षेत्रातील स्पर्धात्मकतेसाठी एक मोठा अडथळा आहे. सुमारे ७.६ टक्के असलेला उच्च भांडवली खर्च खाजगी गुंतवणुकीला परावृत्त करतो आणि उत्पादन व निर्यातीवर भार टाकतो, ज्यामुळे अर्थव्यवस्थेचा अतिरिक्त महसूल कमी होतो. जीडीपीच्या ०.६ टक्के असलेला खाजगी क्षेत्राचा संशोधन आणि विकासावरील खर्च, भारताच्या आर्थिक महत्त्वाकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी "अत्यंत अपुरा" आहे. फिक्कीच्या अध्यक्षांनी असा युक्तिवाद केला आहे की, भारताच्या आर्थिक परिवर्तनासाठी पुढील प्रमुख टप्पा घटक बाजारपेठेतील सुधारणांना गती देणे हा आहे, ज्यामध्ये औद्योगिक विकासासाठी पर्यायी सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी मॉडेल, एकात्मिक डिजिटल विंडो अंतर्गत सुव्यवस्थित जमीन रूपांतरण आणि वाहतूक खर्च कमी करण्यासाठी व निर्यात स्पर्धात्मकता सुधारण्यासाठी इंधन उत्पादनांना जीएसटी प्रणालीखाली आणणे यांचा समावेश आहे.

५.३ बाह्य असुरक्षितता आणि जागतिक अडथळे

भारताची अर्थव्यवस्था, तिच्या लवचिकतेनंतरही, बाह्य धक्क्यांपुढे असुरक्षित आहे. वाढलेले व्याजदर, कमकुवत रुपया, परदेशी गुंतवणूकदारांचा बहिर्वाह आणि युवकांची आंदोलने भारताच्या विकासाच्या महत्त्वाकांक्षांची कसोटी घेत आहेत. अमेरिकी प्रशासनाने भारतीय वस्तूंवर ५० टक्के शुल्क आणि रशियन तेल खरेदीवर अतिरिक्त २५ टक्के दंडात्मक शुल्क लादल्यामुळे मोठे अडथळे निर्माण झाले, ज्यामुळे डॉलरच्या तुलनेत रुपयाचे अवमूल्यन झाले. ज्या देशांचे चालू खात्यावर तूट असते, ते भू-राजकीय अस्थिरतेच्या काळात स्वाभाविकपणे असुरक्षित असतात, कारण सीमापार भांडवली प्रवाह राजकीय संकेतांप्रति संवेदनशील बनतात. मुख्य आर्थिक सल्लागारांनी नमूद केल्याप्रमाणे, वेगवान भू-राजकीय बदलांच्या युगात "पैसा आता तटस्थ राहिलेला नाही". डिजिटल सार्वजनिक पायाभूत सुविधा आणि अत्याधुनिक तंत्रज्ञान क्षेत्रे अधिक विकसित होत असली तरी, बाह्य असुरक्षितता तेल, इलेक्ट्रॉनिक्स आणि प्रगत हार्डवेअर व सॉफ्टवेअरच्या कच्च्या मालामध्ये केंद्रित आहे.

५.४ असमानता आणि प्रादेशिक तफावत

गरिबीत लक्षणीय घट होऊनही, विषमता उच्च आणि बहुआयामी राहिली आहे, ज्यात उच्चभ्रू वर्गाचे केंद्रीकरण वाढत असून राज्य, जात, लिंग आणि रोजगाराच्या प्रकारानुसार दरी कायम आहे. विकासाचे फायदे समान रीतीने वितरित झालेले नाहीत, ज्यामुळे "गंभीर बहुआयामी सामाजिक-आर्थिक संकट" निर्माण झाले आहे, ज्याच्या समस्या मूळ आर्थिक मॉडेलमधूनच उद्भवत आहेत. शहरी गर्दी, प्रदूषण आणि वाहतुकीतील अडथळे यामुळे मोठा आर्थिक भार पडतो, ज्यामुळे उत्तम सार्वजनिक वाहतूक, शहरी नियोजन आणि नागरी वर्तनाची गरज अधोरेखित होते. ग्रामीण भागातील स्थिरता आणि वाजवी पगाराच्या नोकऱ्यांची कमतरता या दोन प्रमुख समस्या म्हणून ओळखल्या जातात, कारण शहरी रोजगाराच्या संधी कमी झाल्यामुळे कामगार पुन्हा शेतीच्या कामांकडे वळत आहेत.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

५.५ स्वयंचलन आणि तांत्रिक व्यत्यय

कृत्रिम बुद्धिमत्तेतील जलद प्रगतीमुळे रोजगारासंदर्भात नवीन प्रश्न निर्माण झाले आहेत. जरी कृत्रिम बुद्धिमत्तेतील डेटा सायन्स आणि मशीन लर्निंगसारख्या क्षेत्रांमध्ये नवीन उच्च-कौशल्यपूर्ण नोकऱ्या निर्माण करत असले, तरी आयटी सेवा, बॅक-ऑफिस प्रोसेसिंग आणि उत्पादन क्षेत्रातील स्थिर झालेल्या संधींच्या तुलनेत या नोकऱ्या मागे आहेत. कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा स्वीकार आयटी क्षेत्रातील नोकरीच्या वाढीचा वेग मंदावत आहे, तरीही हे क्षेत्र, व्यवसाय सेवा आणि जागतिक क्षमता केंद्रांसोबत, उच्च-कौशल्यपूर्ण पदे निर्माण करत आहे. हे आव्हान विशेषतः भारताच्या विशाल असंघटित क्षेत्रासाठी अधिक तीव्र आहे, जिथे कामगारांकडे तांत्रिक विस्थापनाशी जुळवून घेण्यासाठी आवश्यक कौशल्ये आणि संसाधनांची कमतरता आहे. कमी-कौशल्यपूर्ण व्यवसायांमधील नोकरी गमावण्याचा दर, उच्च-कौशल्यपूर्ण व्यवसायांमधील नोकरी निर्मितीच्या दरापेक्षा अधिक वेगाने वाढत आहे, ज्यामुळे मोठ्या संख्येने विस्थापित कामगार मागे पडत आहेत आणि विषमता वाढत आहे.

६. निष्कर्ष

१. या विश्लेषणातून भारताच्या आर्थिक भवितव्याचे एक गुंतागुंतीचे चित्र समोर येते. सकारात्मक बाब म्हणजे, ग्राहक किरकोळ विक्री, सेवा, सरकारी आणि उत्पादन क्षेत्रांमधील आर्थिक आधुनिकीकरणामुळे भारताच्या विकासाची गती तात्पुरती नसून संरचनात्मक असल्याचे दिसते. वाढती कार्यक्षम वयोगटातील लोकसंख्या पुरवठा आणि मागणी या दोन्ही बाजूंनी विकासाला हातभार लावेल, मात्र त्यासाठी त्यांच्याकडे योग्य कौशल्ये असणे आवश्यक आहे. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीने केलेले सुधारित अंदाज आणि जागतिक बँकेचा सकारात्मक दृष्टिकोन हे भारताच्या आर्थिक वाटचालीवरील विश्वास दर्शवतात, ज्यात भारत आपल्या लवचिकतेमुळे आणि विकासाच्या क्षमतेमुळे उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थांमध्ये उठून दिसतो.

२. तथापि, रोजगाराचा विरोधाभास हे सर्वात गंभीर आव्हान आहे. जीडीपी वाढ आणि रोजगार निर्मिती यांमधील तफावत असे सूचित करते की, भारताचे विकास प्रारूप हे "उत्पादनाने समृद्ध असले तरी, बहुतांश राज्यांमध्ये ते रोजगाराच्या बाबतीत केवळ अंशतःच समृद्ध" राहिले आहे. यामुळे भारताच्या विकासाच्या मार्गाच्या शाश्वततेबद्दल आणि सर्वसमावेशक विकास साधण्याच्या त्याच्या क्षमतेबद्दल मूलभूत प्रश्न निर्माण होतात.

३. जमीन, वीज आणि भांडवल बाजारांमधील संरचनात्मक अडथळ्यांकडे तातडीने लक्ष देण्याची गरज आहे. अर्थपूर्ण घटक बाजार सुधारणांशिवाय, भारताची उत्पादन क्षेत्रातील स्पर्धात्मकता मर्यादित राहील, ज्यामुळे कृषी क्षेत्रातील अतिरिक्त कामगारांना सामावून घेण्याची या क्षेत्राची क्षमता कमी होईल. भांडवलाचा उच्च खर्च आणि अपुरा संशोधन व विकास खर्च, मूल्य साखळीत वर जाण्याच्या आणि जागतिक स्तरावर स्पर्धा करण्याच्या भारताच्या क्षमतेला आणखी कमकुवत करतात.

४. बाह्य असुरक्षितता, जरी नियंत्रणात आणता येण्यासारखी असली तरी, लक्षणीय धोके निर्माण करते. काही मोजक्या क्षेत्रांमध्ये निर्यातीचे केंद्रीकरण आणि तेल आयातीवरील अवलंबित्व यामुळे जागतिक भाववाढीचे धक्के आणि भू-राजकीय उलथापालथींचा धोका निर्माण होतो. व्यापारातील विविधीकरण आणि नवीन मुक्त व्यापार करारांमुळे काही प्रमाणात दिलासा मिळतो, परंतु जागतिक मूल्य साखळ्यांमध्ये भारताचे एकीकरण अजूनही अपूर्ण आहे.

५. असमानता आणि प्रादेशिक विषमता हे नैतिक आणि आर्थिक असे दोन्ही आव्हान आहे. उच्च असमानतेमुळे सामाजिक सुसंवादाला तडा जातो आणि देशांतर्गत बाजारपेठेच्या वाढीच्या क्षमतेवर मर्यादा येतात. या विषमतेवर उपाययोजना करण्यासाठी, संतुलित प्रादेशिक विकासाला चालना देण्याच्या प्रयत्नांसोबतच शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि सामाजिक संरक्षण या क्षेत्रांमध्ये लक्ष्यित हस्तक्षेपांची आवश्यकता आहे.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

७. शिफारसी:

१. घटक बाजार सुधारणांना गती द्या: उत्पादन स्पर्धात्मकता आणि खाजगी गुंतवणुकीला चालना देण्यासाठी जमीन संपादन आणि रूपांतरण प्रक्रिया सुव्यवस्थित करा, औद्योगिक शुल्क कमी करा आणि भांडवलाचा खर्च कमी करा.

२. मानवी भांडवलामध्ये गुंतवणूक करा: शिक्षण आणि उद्योगाच्या गरजांमधील तफावत भरून काढण्यासाठी, कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि डिजिटल कौशल्यांवर लक्ष केंद्रित करून, व्यावसायिक प्रशिक्षण आणि कौशल्य विकास कार्यक्रमांचा विस्तार करा. सहाय्यक धोरणांद्वारे महिलांचा श्रमशक्तीतील सहभाग वाढवा.

३. श्रम-प्रधान उत्पादनाला प्रोत्साहन द्या: वस्त्रोद्योग, पादत्राणे आणि अन्न प्रक्रिया यांसारख्या मोठ्या संख्येने कामगारांना सामावून घेऊ शकणाऱ्या क्षेत्रांना प्राधान्य द्या, तसेच पीएलआय योजनांच्या माध्यमातून उच्च-तंत्रज्ञान उत्पादनाला पाठिंबा देणे सुरू ठेवा.

४. सामाजिक संरक्षण वाढवणे: अधिक डिजिटल आणि स्वयंचलित अर्थव्यवस्थेकडे होणाऱ्या संक्रमणादरम्यान असुरक्षित कामगारांचे संरक्षण करण्यासाठी सामाजिक सुरक्षा जाळे मजबूत करणे.

५. व्यापारी एकीकरण अधिक दृढ करणे: नवीन मुक्त व्यापार करार करणे, निर्यात बाजारपेठांमध्ये विविधता आणणे आणि नवीकरणीय ऊर्जा विकासाद्वारे तेल आयातीवरील अवलंबित्व कमी करणे.

६. सर्वसमावेशक विकासाला चालना देणे: प्रादेशिक आणि सामाजिक विषमता कमी करण्यासाठी लक्ष्यित उपाययोजना राबवणे, ज्यामध्ये ग्रामीण पायाभूत सुविधा आणि सार्वजनिक सेवांमधील गुंतवणुकीचा समावेश आहे.

संदर्भ

1. घानी, ई. (२०२६). *दुसरे प्रजासत्ताक: भारतीय राज्याची पुनर्रचना करण्यासाठी आणि राष्ट्राची क्षमता मुक्त करण्यासाठी एक सनद* . ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस इंडिया. ISBN: 9780197914885.
2. होप, एन.सी., कोचर, ए., नोल, आर., आणि श्रीनिवासन, टी.एन. (संपादक). (२०१४). *भारतातील आर्थिक सुधारणा: आव्हाने, शक्यता आणि धडे* . केंब्रिज युनिव्हर्सिटी प्रेस. ISBN: 9781107436800.
3. औद्योगिक विकास अभ्यास संस्था (ISID). (२०२४). *भारताचा औद्योगिक विकास अहवाल २०२४-२५: उत्पादन-नेतृत्व परिवर्तनाकडे* . अकॅडमिक फाउंडेशन. ISBN: 978-9332706620.
4. झा, पी., पाल, पी., आणि मजुमदार, बी. (२०२६). *भारताची राजकीय अर्थव्यवस्था @७५: विकासाच्या संधी आणि आव्हाने* . स्प्रिंगर नेचर स्वित्झर्लंड एजी. आयएसबीएन: 9789819678815.
5. मैती, डी., गोल्डर, बी., आणि कृष्णा, केएल (संपादक). (२०२५). *भारतातील वाढ, विकास आणि उत्पादकतेची ७५ वर्षे: मुद्दे, उपाय, कारणे आणि परिणाम* . स्प्रिंगर नेचर सिंगापूर. ISBN: 981-9780-54-3.
6. मेहरोत्रा, एस. (२०१५). *लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांशाची प्राप्ती: भारतातील सर्वसमावेशक वाढ साध्य करण्यासाठी धोरणे* . केंब्रिज युनिव्हर्सिटी प्रेस. ISBN: 9781107091726.
7. मेहरोत्रा, एस., आणि परिदा, जे. (२०२६). *इंडिया आऊट ऑफ वर्क: रिथिंकिंग इंडियाज ग्रोथ स्टोरी* . ब्लूम्सबरी. पृष्ठे: ३१६. आयएसबीएन: उपलब्ध नाही.
8. नटराजन, जी., आणि घानी, ई. (संपादक). (२०२५). *भारताचे यशाचे मार्ग: पुढील दशकात विजय* . रूपा पब्लिकेशन्स.
9. पिट्टी, ए. (२०२५). *विक्सित भारत: इंडिया @२०४७* . [प्रकाशकाचे नाव नमूद नाही]. आयएसबीएन: उपलब्ध नाही.
10. सुब्रमण्यन, के. (२०२४). *इंडिया @१००: उद्याच्या आर्थिक महासत्तेची कल्पना* . रूपा पब्लिकेशन. ISBN: 9789390260836.